

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

FIKİH USÛLÜNDE HÜKÛM TEORİSİ VE HÜKMÜN KADİM-HÂDİS OLUŞU MESELESİ THE THEORY OF JUDGMENT IN FİQH METHODS AND THE ISSUE OF JUDGMENT AS QADİM-HÂDİTH

Sezai BEKDEMİR*

Öz

Fıkıh Usûlü, hüküm teorisi üzerine bina edilmiş bir ilimdir. Bu ilmin konusunu hüküm, hâkim (hüküm koyucu/şâri'), mahkûm fih (hüküm ifade eden fiiller/mükellefin fiilleri) ve mahkûm aleyh (hükümün muhâtabı/mükellef) oluşturmaktadır. Hüküm kelâmcı usûlcüler tarafından, "Hâkim'in/Şâri'in hitâbı", fukahâ tarafından ise "Hâkim'in/Şâri'in hitâbının eseri/sonucu" şeklinde tarif edilmiştir. Özellikle hükümün tarifine yönelik bu yaklaşım farklılığı hükümle ilişkili tüm konularda farklı sonuçların çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu farklılıklardan birisi hitâbullah olan hükümün kadim-hâdis olması konusudur. Hükümü "Allah'ın hitâbıdır" şeklinde kabul edenler hitâbın sahibi Allah'ın kadim olmasını esas alarak hükümün de kadim olduğunu savunmuşlardır. Hükümü "hitâbullâhın eseridir" şeklinde değerlendirenler ise hâdis olan mükellefin fiilini esas alarak hükümün hâdis olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Hitap kavramı, kullanıldığı bab itibarıyla hatip ve muhâtap manalarını içine alan kavramdır. Hükümün hatibe bakan tarafının kadim, muhâtaba bakan tarafının ise hâdis olduğu noktasında farklı yaklaşımlar söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Usul, Hüküm, Kadim, Hâdis.

Abstract

Fiqh Method is a science built on the theory of hukm/verdict/judgement. The subjects of this science are hukm, hâkim (the ruler/the judge), mahkûm fih (acts that express verdict/ acts of the obligant) and mahkûm alayh (the addressee of the verdict/obligant). The verdict/judgement has been described as "the appeal of the Hâkim/Shâri" by methodologists, and described as "the work/result of the appeal of the Hâkim/Shâri" by Fuqahâ (The Jurists). In particular, this difference in approach towards the definition of the judgement made it inevitable to have different results in all matters related to the judgement. One of these differences is being qadim (eternal) - hâdith (occurring) of verdict which is Hitâbullah (appeal of Allah). Those who accept the verdict as "the appeal of Allah" argued that the verdict is also qadim based on the fact that the owner of the appeal Allah is qadim. On the other hand, those who consider the verdict as "the work of Hitâbullah" adopted the view that the verdict is hâdith, based on the act of the obligant, which is a hâdith. The concept of "hitâb" (appeal) is a concept that contains the meanings of hatib (orator) and muhâtab (addressee) due to "bâb" that is used for. There are different approaches to the point that the side of the verdict that faces at the orator is qadim and the side that faces at the addressee is hâdith.

Keywords: Fiqh, Method, Judgment, Qadim, Hâdith.

* Dr. Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-8694-7817, sezaipekdemir@hotmail.com

GİRİŞ

Hüküm, Kelâm, Mantık ve Fıkıh gibi ilimlerin temel konularından biridir. Fıkıh usûlü şer'î delillerden şer'î hükümler elde etmeyi konu edinen bir ilim iken, Fıkıh bu hükümleri bilmeyi ve onlarla amel etmeyi konu edinen bir ilimdir. Fıkıh usûlünün ana konularını; şer'î hüküm, hâkim/şâri' (hüküm koyma yetkisinin sahibi), el-mahkûm fih (hükme konu olan fiiller) ve el-mahkûm aleyh (hükümün muhâtabı mükellef) kavramları teşkil etmektedir. Bu yönüyle "şer'î hüküm, fıkıhın ta kendisidir" (İsnevî, 1999, 17) denilebilir.

Şer'î hükümlerin kaynağı, Kur'an'ın naslarıdır. Diğer bir ifadeyle Allah'ın kelâmı olan ayetlerdir. Nasların bir lafız bir de mana yönü vardır. Kur'an'ın mana yönüne kelâm-ı nefsi ve metin yönüne ise kelâm-ı lafzî denilmektedir. Kelâm-ı nefsi, Kelâm ilminin, kelâm-ı lafzî ise Fıkıh ilminin konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada başlığa uygun olarak daha ziyade konunun fikhî yönü incelenecektir. Kaynak olarak genellikle Fıkıh kitaplarına müracaat edilecek olup kelâmcı usulcüler ile fukahânın konuya dair görüşleri mukayeseli olarak ele alınacaktır. Yine çalışmada hükümün tanımı, hüküm-hikmet ilişkisi, hükümün çeşitleri, şer'î hükümün mükellefin fiillerine taalluku, hükümün bilgi değeri ve şer'î hükümün kadîm-hâdis oluşu konularına yer verilecektir.

1. HÜKMÜN TANIMI

Fıkıh usûlünün içeriğini hüküm ile hâkim, mahkûm fih ve mahkûm aleyh gibi doğrudan hükümle ilgili konular oluşturmaktadır. Fıkıh ilmi de kısaca "şer'î hükümleri bilmek" (Zerkeşi, 1994, I, 156) şeklinde tarif edilmektedir. Bu iki ilmin anlaşılmasında üzerine bina edildikleri hüküm kavramının bilinmesi önem arz etmektedir. Buna dayalı olarak bu başlık altında hükümün evvelâ sözlük anlamı verilecek daha sonra da istilâhî tarifine geçilecektir.

1.1. Hükümün Sözlük Anlamı

Hüküm kelimesinin sözlükte birçok manada kullanıldığı görülmektedir. Hükümün anlamlarından bazıları şunlardır:

a- Hüküm: "İlim ve fıkıh" demektir (İbn Manzûr, 1992, XII, 140). (وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا) "... ona henüz çocukken hikmeti verdik" (Meryem, 19/12) âyetinde geçen hüküm kelimesinden kastedilen şey, ilim ve fıkıhtır. Bu tanıma göre fıkıh, hükümün kendisi olmaktadır.

b- Hüküm: "Bir şeyi, olumlu veya olumsuz diğer bir şeye isnad etmek" demektir (Cürcânî, 1985, 92). Bu mana esas alındığında aklın bir şeyi başka bir şeye isnadı akli hüküm; şer'î bir şeyin diğer bir şeye isnadı ise şer'î hüküm olmaktadır. Buna göre "Bu kitap benimdir" ifadesi kitap ile onun sahibi arasında bağlantı kuran bir hüküm cümlesidir.

c- Hüküm: "Menetmek (ıslah için), kaza/yargı, adaletle yargılamak, sarf etmek" demektir (er-Râğıb el-İsfahânî, 1991, 248). Araplar "hükmettim" dediğinde "menettim" demeyi kastederler. Bu sebeptir ki onlar zulmü menedene "hâkim" derler. Zira hâkim adaletle yargılayan ve zulmü meneden kişidir. Yargılama usûlünde hâkim ile aynı anlamda kullanılan "hakem" kelimesi ile hüküm verme konusunda mütehasıs kimseler kastedilmektedir (Râğıb el-İsfahânî, 1991, 249). Fıkıh usûlünde bahsi geçen hâkim/şâri' Allah'tır. Bu durumda şer'î hüküm, Hâkim'in/Şâri'in mükellefi başına buyruk hareket etmekten menetmesi anlamına geldiği ifade edilebilir.¹

Aynı şekilde Araplar, atı istenilmeyen hareketten menettiği için ata vurulan gemin demir kısmına "hakeme" demektedirler. Bu ismin sıfatı müşebbehe olarak kullanılan şekli hakîmdir. İlmi ve kudretiyle âlemi sağlam kılan manasına gelen bu sıfat, Allah'ın isimlerinden biridir. Bu sıfat, (الرجل حكيم) şeklinde insan için kullanıldığında ise nefsinin hevâsından men' eden, nefsinin dizginleyen adam kastedilir (Semerkandî, 1984, 16).

Hikmet, Fıkıh Usûlü'nün önemli kavramlarından biridir. Bu kavramın anlam bakımından hüküm ile yakın bir alakası/ilişkisi vardır. Nitekim Cürcânî (ö. 816/1413) hikmeti; "Hakikate uygun düşen her söz" (Cürcânî, 1985, 91) şeklinde tanımlamıştır.² Bu anlam esas alındığında aklın şer'e muvafık elde ettiği her hüküm, hikmet olmaktadır. Aynı şekilde hikmetin, "ilim ve amel açısından doğruyu bulmak" (Râğıb el-

¹ Fıkıh usûlünde kullanılan kavramlardan biri de hüküm kelimesiyle aynı kökten türeyen muhkem kelimesidir. Hüküm kelimesinin if'al babından ism-i mef'ulü olan ve sağlam yapılmış (Semerkandî, 1984, 16) anlamına gelen bu kelime, usûl ilminde lafız yönüyle içinde şüphe barındırmayan ve manası sağlamaştırılmış ayetler için kullanılmaktadır (er-Râğıb el-İsfahânî, 1991, 251).

² Hikmet kelimesinin birçok tanımı vardır. er-Râğıb el-İsfahânî'nin "gayesine uygun olarak eşyayı ve onların icadını bilmek; insanın varlıkları ve onlara iyilik yapmayı bilmesi" (er-Râğıb el-İsfahânî, 1991, 249.) ve Alâeddin es-Semerkandî ise "Bir şeyi yerli yerine koymak" (Semerkandî, 1984, 16) şeklindeki tanımları bunlardan bazılarıdır.

İsfahânî, 1991, 249; Münavi, 1990, 145) ve “amelle beraber olan ilim” (Cürcânî, 1985, 91) gibi anlamları da vardır. Fukahânın hükmü “Şâri’in hitâbının sonucudur” şeklindeki tanımlamalarında hüküm kelimesinin “amelle beraber olan ilim” şeklindeki anlamıyla bağlantısı olduğu görülmektedir. İlim ifade eden hitâbın amel açısından iki yönü/sonucu olmaktadır. Bu hitâb ile mükelleften istenilen amelin ifası bir hüküm, o amelin terki başka bir hüküm ifade etmektedir. İbn Abbas, “Biz ona hikmet/peygamberlik verdik” (Sâd, 38/20) ayetinde “nübüvvet” (Râzî, 1998, II, 400) anlamına da gelen “hikmet” kelimesini, “helal ve haramı bilmek” olarak tefsir etmiştir (Cürcânî, 1985, 91). İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88) bu tanımı, “şer’î hükümleri bilmek” şeklinde tanımlanan fıkıhın tanımına uygun düşmektedir.

İslâm hukukunda makâsîd-ı şerîa (şer’î hükümlerin gayesi) özelinde yapılan tartışmalarda hikmet, “hükümün konuluş amacı” olarak tanımlanmıştır (Koca, 1998, XVII, 514). Bu yaklaşıma göre insanı zarardan men etmek anlamındaki hüküm ile hükümün konuluş gayesi anlamındaki hikmet kelimesi mana olarak birbirini tamamlamaktadır. Şer’în gayesine hikmet, şer’în bu gayeye yönelik hitâbına ise hüküm denilmiştir. Diğer bir ifadeyle şer’în hitâbı hüküm; hükümün gayesi ise hikmettir. Bu durumda hikmet, hükümden daha özel bir manaya sahip olmaktadır. Nitekim er-Râğıb el-İsfahânî’nin (ö. ?) ifadesine göre hüküm, hikmetten daha geneldir. Diğer bir ifadeyle her hikmet bir hükümdür fakat her hüküm bir hikmet değildir (Râğıb el-İsfahânî, 1991, 249).

Hükümün bu anlamları dikkate alındığında şer’î hüküm için kısaca şunlar söylenebilir: Allah, şer’î hükümleri kullarının maslahatı için vaz’ etmiştir. Bu hükümler vasıtasıyla onları başlarına buyruk hareket etmekten ve zararlarına olan şeylerden men’ etmiştir. O, şer’î hükümleri hikmet dolu manalar üzerine bina etmiş ve bu binayı aklın hakkıyla düşünmesi için muhkem (sağlam) kılmıştır.

1.2. Hükümün İstılahî Tanımı

Fıkıh usûlünün konusu olan hüküm, kelâmcı usûlcüler ile fukahâ farklı tarif etmişlerdir.

Kelâmcı usûlcülere göre hüküm: Râzî (ö. 606/1210) şer’î hüküm: (هو خطاب الله تعالى المتعلق بأفعال المكلفين) “Şâri’in iktizâ veya tahyîr yoluyla mükelleflerin fiillerine yönelik hitâbıdır” (Râzî, 1997, I, 89) şeklinde tarif etmiştir. Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) hüküm, Râzî’nin hüküm tanımının, mükellefin zâtına yönelik hükümleri içine aldığı yani ağyârını mâni’ olmadığını söyleyerek şöyle tanımlamıştır: (خطابُ) (الشَّارِعُ الْمَفِيدُ فَائِدَةً شَرْعِيَّةً) “Şâri’in tam bir şer’î fayda ifade eden hitâbıdır.” (Âmidî, trs, I, 96) Âmidî’nin bu tanımı, “Allah sizi yarattı...” (Sâffât, 37/96) gibi mükellefin zâtına yönelik hükümleri tanım dışı bırakmıştır. İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249) ise bu tanıma, “vaz’ yoluyla” ibaresini eklemiştir. İbnü’l-Hâcib yaptığı ziyadeyle sebep ve şart gibi hükümleri tanıma dâhil etmek suretiyle tanımı daha câmi’ (kastedilen manayı tam olarak kapsar) hale getirmiştir (İsnevî, 1999, 48). Seyyid Şerîf Cürcânî, Râzî’nin tanımından “iktizâ ve tahyîr” lafızlarını çıkarmak suretiyle hüküm: “Mükellefin fiillerine taalluk eden Allah’ın hitâbıdır” (Cürcânî, 1985, 92) şeklinde tanımlamıştır.

Mâlikî müctehidlerinden Karâfî (ö. 684/1285), hüküm şöyle tarif etmiştir: (هو خطاب الله تعالى القديم المتعلق) “Kadîm olan Allah’ın mükellefin fiillerine yönelik hitâbıdır” (Karâfî, 1973, 67). O, Râzî’nin yapmış olduğu hüküm tanımına, “kadîm” lafzını eklemiştir. Bu ziyadenin gerekçesi, hüküm ile hükümün delilleri olan nasların arasını ayırmaktır. Ona göre hitâbullah, delil ile muhdes olan medlûl birleşmedikçe bir hüküm ifade etmez. Karâfî, Râzî’nin şer’î hüküm tanımını esas alsa da kendisi bu tanımda bazı eksikler olduğunu ifade ederek şer’î hüküm; (هو كلام الله القديم المتعلق بأفعال المكلفين على وجه الاقتضاء أو التخيير أو ما) “Kadîm olan Allah’ın, iktizâ veya tahyîr veya hükümün sübutunu veya nefyini gerektirmesi yönüyle mükellefin fiillerine yönelik hitâbıdır” şeklinde tarif etmiştir. O, Râzî’inin hüküm tanımına “hükümün sübutunu veya nefyini gerektirmesi” ibaresini eklemiştir. Ona göre hükümün sübutunu gerektiren şeyler sebepler; hükümün nefyini gerektiren şeyler ise şart ve mâni’lerdir (Karâfî, 1973, 70). Râzî’nin tanımına Karâfî’nin yaptığı bu ziyadeyle hükümün tanımının, şer’î hükümlerin tamamını içine alması suretiyle efradını câmi’ bir tanım olduğu söylenebilir.

Kelâmcı usûlcülerden Teftâzânî (ö. 792/1390), şer’î hüküm; “Şâri’in mükellefin fiiline taalluk eden bir hususta bir işi diğer bir işe isnadıdır” (Teftâzânî, trs, II, 245) şeklinde tanımlamıştır. Onun bu tanımının, mantıkçıların yaptığı hüküm tanımıyla örtüştüğü görülmektedir.

Hüküm, “Allah’ın hitâbı” şeklinde tarif edildiğinde şer’î delil sadece hitâbın kendisi olan Kitap olmaktadır. Bu durumda şer’î delil olarak genel kabul edilen Sünnet, icmâ ve kıyas bu tanımın dışında kalmaktadır. İsnevî (ö. 772/1370); “hüküm, mutlak olarak Allah’ın hitâbıdır. Kitap müsbittir. Sünnet, icmâ ve kıyas gibi deliller, Allah’ın hükümlerinin bildiricidirler. Yani bu deliller birer müsbit değil mu’rifîtir/bildiricidir” (İsnevî, 1999, 16) şeklinde yaptığı bir izah ile bu delilleri de hitâbın içine almaya çalışmıştır.

Fukahâ'ya göre hüküm: "Mükellefin fiillerine yönelik Allah'ın hitâbının eseridir/sonucudur" (Bilmen, trs, I, 215) Fukahânın bu tanımında hitâbın muhâtabın/mükellefin fiillerine taalluk eden (bağlı olan) yönü esas alınmıştır. Onlara göre (لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) "kişinin kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir" (Bakara, 2/286) ayetinden sevap ve i'kâb kastedilmektedir. Sevap ve i'kâbı ise şüphesiz mükellef belirlenir (yerine getirir) (Sadrüşşerîa, 1971, 43). Fukahâya göre emir veya nehyin üzerine bina edilen her bir fayda ve sonuç birer hükümdür. Meselâ: "Bu şey helaldir" ve "Bu şey haramdır" şeklinde bir hitap varsa onlara göre hitâbın eseri olan helal ve haram birer şer'i hüküm olur (Bilmen, trs, I, 215). Fukahânın bu yaklaşımına kelâmcı usûlcülerden Karâfi; "her vâcibin işlenmesine sevap olmadığı gibi her haramın terkine de sevap diye bir şey yoktur. Mesela eşlerin, akrabaların nafakası, gasp edilen malın ve emanetin iadesi, borcun ödenmesi vâciptir. Bu vâcipler işlendiğinde kişi zimmetten kurtulur bu durumda sevap kazanamaz. Aynı şekilde kişi haramları terk ederken Allah'ın emrine imtisal/uymak niyeti taşıyabilir. Bu durumda niyet yoksa sevap da yoktur. Çünkü emri yerine getirmek niyet ile yan yana geldiği durumlarda sevap hâsıl olur." şeklinde itiraz etmiştir (Karâfi, 1973, 71).

Hükümün tanımlarında kullanılan "iktizâ" lafzıyla "Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu" (Bakara, 2/34) gibi haber bildiren hitaplar, tanım dışında bırakılmıştır (Karâfi, 1973, 67). İktizânın içine dört hüküm girmektedir. Vücudun iktizâsı, vücûb veya nedb ile olur. Ademin iktizâsı ise tahrim veya kerahet ile olur. Yine hükümün tanımlarında kullanılan "tahyîr lafzı ile de mubah kastedilmiştir (Karâfi, 1973, 67). Rükün, şart, sebep ve mâni' gibi hükümler ile fiillerin sıhhat, butlan ve fesadının Râzî'nin kabul gören tarifinde nereye dâhil olacağı tartışmalarına İbnü'l-Hâcib, bu tanıma (أو الوضع) lafzını eklemek suretiyle son şeklini vermiştir (İsnevî, 1999, 20). Buna göre şer'i hüküm, "Şâri'in iktizâ, tahyîr veya vaz' yoluyla mükelleflerin fiillerine yönelik hitâbı" olmaktadır.

Hüküm kelimesinden "Şâri'in hitâbına taalluk eden şey" şeklindeki ıstılahî anlamı kastedildiğinde ise "Şâri'in hitâbının dışında gerçekleşen" hükümlerden kaçınılmış olmaktadır. Hüküm kelimesine "şer'i" lafzı sıfat olarak eklendiğinde "âlem muhdestir" ve "ateş yakıcıdır" gibi akli ve hissi hükümler, hitâbın dışında kalmaktadır (Sadrüşşerîa, 1971, 47).

Kelâmcı usûlcüler ile fukahâ'nın şer'i hüküm tanımları esas alındığında ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Şer'i hüküm; Allah'ın iktizâ, tahyîr ve vaz' itibarıyla mükelleflerin fiillerine yönelik hitâbı veya bu hitâbın eseridir. Şâri'in hitâbına, hitâbın eserine ve akitler üzerine terettüp etmiş esere hüküm denilmesi, bu lafzın şer'i konularda müşterek manada kullanıldığını göstermektedir (Teftâzânî, trs, II, 245). Kelâmcı usûlcüler hüküm tanımlarken lafzın müşterek manasından biri olan hitâbın kendisini esas almış ve hitâbın sahibine (hâkime/şâri'e) vurgu yapmışlardır. Buna mukabil fukahâ ise hükümün müşterek anlamlarından biri olan hitâbın eserini tanımlarında tercih etmişlerdir. Onlar ise bu tercihlerinde hükümün muhâtabına (mahkûm aleyhe/mükellefe) vurgu yapmışlardır. Bu yaklaşımın pratik sonuçlarına teklifi hükümler kısmında değinilecektir.

Yine kelâmcı usûlcüler, şer'i hükümün kısaca hitâbullah olarak tarif etmişlerdir. Onların bu tanımlarının arka planında ileride değinileceği üzere kelânullahın kadîm olduğu düşüncesi vardır. Onlara göre şer'i hüküm Allah'ın hitâbıdır. Allah kadîm olduğuna göre onun hitâbı da kadîmdir. Fukahâ ise şer'i hükümün tanımında kullanılan "hitâbullah" ibaresinden asıl maksadın Allah'ın ezeli kelâmı olduğunu; Kur'an'ın naslarının lâfızlarının ise bu ezeli kelâmın anlaşılmasını sağlayan birer alâmet olduğunu ifade etmişlerdir (Bilmen, trs, I, 215).

2. HÜKMÜN ÇEŞİTLERİ VE TEKLİFİ HÜKÜMLER

Hüküm, "Şâri'in hitâbına taalluk eden şey" şeklinde tanımı esas alındığında şer'i -yani şer'e dayanan Allah'ın hitâbı- ve gayri şer'i -yani şer'e dayanmayan Allah'ın hitâbı- olmak üzere ikiye ayrılır (Sadrüşşerîa, 1971, 47):

1- Şer'i hüküm: Şer'i delilin delalet ettiği hükümdür. Bu tarz hüküm, akli hüccetlere değil Kur'an ve Sünnet'e dayalı olur. Şer'i hüküm sabit olduğunda bu hükme iltizam etmek/tutunmak vâciptir. Şer'i hükümler, farklı ilimlerin konusu olması ve içerdiği muhteva itibarıyla ise itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere üçe ayrılır. İtikadî hükümler, Kelâm; amelî hükümler, Fıkıh; ahlakî hükümler ise Tasavvuf ilminin konusudur. Fıkıh ilminin konusu olan şer'i hüküm, tanımlanmasındaki gelişime paralel olarak farklı şekillerde taksim edilmiştir. Şer'i hükümler, tanıma 'vaz' lafzı eklenmeden önce nazarî ve amelî olmak üzere taksim edilirken (Sadrüşşerîa, 1971, 48) hükümün tanımına 'vaz' lafzı eklenmesiyle beraber teklifi ve vaz'î olarak taksim edildiği görülmektedir. Biz de çalışmamızda hükümün, teklifi ve vaz'î taksimini esas aldık.

a. Teklifi hükümler: Şâri'in, mükelleften bir işi yapmasını veya terk etmesini talep ettiği ya da onu kendi isteğine bıraktığı hükümlerdir. Teklif kelimesi külfetten alınmıştır. İnsanın fiillerine meşakkatin yüklenmesi manasına gelir. İcab, hazır ve nedb teklifin manası altında derecelenir. Bu hükümlere, mükellefe çeşitli sorumluluklar/külfetler yüklediği için "teklifi hükümler" denilmiştir (Gazzâlî, 1998, 78). Cumhuriyet'e göre teklifi hükümler, vâcip, mendub, haram, mekruh ve mubah olmak üzere beş kısımdır. Hanefiler'e göre ise "ef'ali mükellefin" de denilen teklifi hükümler, farz, vâcip, sünnet, müstehab (nâfile), haram, mekruh, mubah olmak üzere yedi kısımdır (Apaydın, 2016, 136).

b. Vaz'î hükümler: Şâri'in bir şeyi başka bir şey isnad ettiği hükümlerdir. Bu hükümler, şart, sebep, rükün, mâni', sıhhat, butlân ve fesad gibi çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Bunlar şer'î hüküm tanımı içerisinde tanıma eklenen (الوضع) lafzı ile dâhil olmuştur (İsnevî, 1999, 20).

2- Gayri şer'î hüküm: Şer'î bir delilin delalet etmediği, sırf akıl, his veya örf ile bilinen hükümdür (Habeş, trs, 70). Mesela "bütün parçasından büyüktür", "tevatür yakın ifade eder", "deniz dalgalıdır" vb. gibi. Aynı şekilde Allah'a iman ve Hz. Muhammed'i tasdik gibi şer'e dayanmayan Allah'ın hitâbı bu taksime dâhildir (Sadrüşşerîa, 1971, 47).

Ekollerin teklifi hükümlere karşı yaklaşımları, hüküm tanımlarıyla paralel olarak farklılık arz etmektedir. Hükümün tanımlarında kullanılan "iktizâ"nın içine dört hüküm girmektedir. Vücudun iktizâsı, vücûb veya nedb'dir. Ademin iktizâsı ise tahrim veya kerahet'tir. Yine hükümün tanımlarında kullanılan "tahyir" lafzı ile de mubah kastedilmiştir (Karâfi, 1973, 67).

Hanefî müçtehidlerinden Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346) teklifi hükümlerin tasnifine farklı bir yaklaşım getirmiştir. Ona göre mükelleften sâdir olan fiiller vâcip, mendub, mubah, tenzihen mekrûh, tahrimen mekrûh veya haramdır. Bu hükümler de fiil veya terk (fiilin olmaması) yönüyle çift yönlüdür (Sadrüşşerîa, 1971, 44). Bu durumda sayılan bu altı hüküm, sonuç itibarıyla on iki hükme dönüşmektedir. Şöyle ki vâcibin ifası sevaptır. Bu vâcibin bir yönüne terettüp eden hükümdür. Vacibin terki günahdır. Bu da vâcibin diğer yönüne terettüp eden hükümdür. Mesela "Namazı kıl" hitâbı vücûp ifade eder. Mükellefin bu vâcibi yerine getirmesi yani namazı kılması sevaptır ve bu bir hükümdür. Bu vâcibi terk etmesi yani namazı kılmaması günahdır ve bu da bir hükümdür. Bu yaklaşıma göre vâcibin terki haram; haramın terki ise vâciptir.

Mubahın şer'î delil olup olmadığı hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafın temelinde mubahın anlamındaki farklılıklar yer almaktadır. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) el-Menhûl'de naklettiğine göre ibâhadan günah ve sevap kaldırıldığı gerekçesiyle Bakillânî ibâhayı, teklifi bir hüküm olarak kabul etmemiştir. Aynı eserde ibâhadaki teklifin, mubahın şer'î bir hüküm olduğuna inanmanın vücûbiyeti olduğunu öne süren İshak eş-Şirâzî'ye (ö. 476/1083) göre ibâhanın, teklifi bir hüküm olduğu bilgisine yer verilmiştir (Gazzâlî, 1998, 78).

Mubahı, haracın (zorluğun) nefyi olarak tarif edenlere göre nefyü'l-harac, şer'den önce sabittir. Bu durumda mubah şer'î bir hüküm olamaz. Mubahı, nefyü'l-haracı bildirmek diye tanımlayanlara göre ise mubah şer'î bir hüküm olmaktadır (Karâfi, 1973, 70). Gazzâlî'ye göre ise şer' vârid olmadan önce hüküm yoktur (Gazzâlî, 1998, 76). Şer' vârid olduktan sonra bir konuda hükümün olmaması da Allah'ın hükmüdür. Bu durumda mubah da bir hükümdür (Gazzâlî, 1998, 599).

Şâfiiler'e göre hükümün yokluğu, mükellefe yönelik hitâbın yokluğuna bir işarettir. Zira şer'î hükümün hakikati hitaptır. Hükümün nefyi konusunda hitap kayıptır (Zerkeşi, 1994, I, 161). Bâbertî (ö. 786/1384), hükümün yokluğunun şer'î bir hüküm olmadığını şöyle gerekçelendirmektedir: "Hükümün yokluğu delilin yokluğuna dayanmaktadır. Delilin yokluğu ise şer'î değil aklîdir" (Bâbertî, 2005, I, 659). Gazzâlî, mubahın, hükümün yokluğunun bizzat kendisi olduğunu; gerçek anlamdaki ibâhanında şer'de bir dayanağının olmadığını ifade etmiştir (Gazzâlî, 1998, 599). Hükümün nefyinin, şer'î bir hüküm olmadığını savunanlar, hükümün teklif yönünü esas alarak iddialarını gerekçelendirmiştir. Onlara göre şer'î hüküm, Allah'ın mükelleflerin fiillerine yönelik hitâbıdır. Nefy ise fiil olmadığından mükellefin fiiline yönelik hitap değildir. İşte mubah, hakikatte mükellefin fiillerine yönelik hitâbın yokluğunun haberidir (Zerkeşi, 1994, I, 163).

Gazzâlî'ye göre şer'den önceki hükümün, ispat yoluyla nefyi şer'idir. Bu ifadeye göre hükümün yokluğu, hükümün ispatı gibi şer'î bir hüküm olmaktadır. Hükümün nefyi, sadece hükümün yokluğunun onayıdır. Allah bu hükümle muhâtap olmadığını bize haber vermektedir. Şer'in hakikatlerden verdiği haber çoktur. İşte hükümün nefyi, hitâbın taalluku olan şer'î bir hüküm değildir. O bazen şer'î hükme alamet olmayan bir hüküm diye isimlendirilir. Mesela "Ma'lûfeye zekât yokluğu bu türdendir. Ma'lûfede zekâtın yokluğu, hakkında hitâbın olmamasındandır (Gazzâlî, 1998, 300).

Sonuçta hükümün tanımına paralel olarak kelâmcı usulcüler ile fukaha nezdinde mükellefin fiillerine taalluk eden şer'î-teklifi hükümler farklı tasnif edilmiştir. Kelâmcı usulcüler hüküm tanımında hitâbın

kendisini esas almış ve bu hükümleri vâcip, mendub, haram, mekruh ve mubah şeklinde kısımlara ayırmışlardır. Ancak mubah ile ilgili şer'î bir hitap bulunmadığından kelâmcı usulcüler, mubahın şer'î bir hüküm olup olmadığı noktasında ihtilaf etmişlerdir. Fukahâ ise şer'î hükümleri tasnif ederken hükmün delilini dikkate almış ve bu delilleri kat'î-zannî ayrımına tâbi tutmuşlardır. Bu taksimleri doğrultusunda şer'î hükümleri, farz-vâcip, sünnet-müstehab, haram-mekruh ve tahrîmen-tenzihen mekruh şeklinde tasnif etmişlerdir.

3. ŞER'Î HÜKMÜN BİLGİ DEĞERİ

Şer'î hükmün bilgi değeri konusu, İslâm hukukçuları nezdinde ihtilafıdır. Bu konudaki ihtilafın temelinde ise şer'î delillerden elde edilen hükmün kat'î mi zannî mi olduğu tartışmaları vardır. Hanefiler, şer'î delillerden elde edilen hükmün zannî olduğunu kabul ederlerken Şâfiiler kat'î olduğunu iddia etmişlerdir (Zerkeşî, 1994, I, 164). Şâfiiler bu kabulden hareketle fıkıhı "kat'î delil ve emarelerden nazar yoluyla elde edilen şer'î hükümleri bilmek" olarak tarif etmişler ve fıkıhın tarifinde "ilim/bilmek" lafzını kullanmışlardır.

Hanefiler'e göre hükümlerin bilgisi müctehidin zannına dayalı olduğu için fıkıh zannîdir. Onlara göre fıkıh, ihtiva ettiği birçok zanniyyat ile beraber şer'î hükümleri bilmektir. Çünkü fıkıh, içinde zanniyyat olan ilmiyata isnad etmektedir (Zerkeşî, 1994, I, 165). Bu kabule bağlı olarak "zannî olan fıkıh, ilim lafziyla nasıl tanımlanabilir" şeklinde itiraz edilmiştir. Bu itiraza Sadrüşşerîa şu şekilde cevap vermiştir: "Birincisi; fıkıh vahiyden ve icmâdan elde edilen ilimle kat'îlik kazanmıştır. İkincisi; ilim kat'îyyata kullanıldığı gibi "tıp ilmi" gibi zaniyata da kullanılmaktadır. Üçüncüsü; Şâri' ahkâm hususunda zann-ı gâlibe itibar etmektedir. Sanki Şâri', "müctehidin zann-ı gâlibe elde ettiği hüküm, kat'î delille sabit olmuştur" demiş gibi olmaktadır. Bu durumda müctehid, hükmü zan yoluyla elde etse de kat'î yolla sabit olmaktadır" (Sadrüşşerîa, 1971, 57). Ayrıca müctehidin zann-ı gâlib ile elde ettiği hüküm sabittir. Zann-ı gâlib ile amel ise vâciptir. İctihad ve nazar yoluyla elde edilen hüküm, Allah'ın ilminde sabit olmasa da delile nazar etmek suretiyle müctehid nezdinde sabittir (İbnü'l-Muvakkat, 1983, I, 22).

Şâfiî âlimlerden İbn Berhân'a (ö. 518/1124) göre zannî emarelere nazar, zandan başka bir şey ifade etmez. Fakat bu zan, onunla amel etmenin gerisinde kalır. Çünkü müctehid zann-ı gâlibiyle amel etmekle mükelleftir. Haber-i âhâd (Yılmaz, 2019, 93-106) ile amel etmenin vücûbunda da zan yoktur. Buradaki zan amelin vücûbunda değil haberin kendisindedir. Ona göre tüm hallerde hüküm kat'îdir. Bu hüküm ister kat'î ister zannî bir delile izafe edilsin fark etmez. Çünkü hüküm, zan ile sabit olduğundan kat'îdir. Şer'î delillerden elde edilen hükümlerin zannîliği, kat'î delillerden elde edilen kat'î ilim konumundadır. Hüküm kat'îdir. Çünkü zann-ı gâlibin varlığı anında hükmün sübutu kat'îdir. Bu durumdaki ilim, zan olarak ifade edilmez. Mesela; şahitlerin sözüyle kadı'nın verdiği hüküm zannîdir. Ancak şahitlerin doğru söylediği zannı oluştuğunda bu hüküm kat'îleşir (İbn Berhân, 1984, II, 378).

Râzî'ye göre hüküm kat'î bir bilgi iken, zan hükme giden yoldur. Ona göre fıkıh, her ne kadar zan babından olsa da doğru olan hükmün kat'î ve zannî diye taksim edilmesidir. Ona göre fıkıh usûlü, icmal yoluyla fıkıhın tariklerinin toplamından ibaret bir ilimdir. Bu tarikler, deliller ve emarelerdir. Bunla müctehidi medlûlü (şer'î hükmü) bilmeye ya da onu zanna götürür. Delil ve emarelerin bir kısmı zannî olduğunda medlûl yani şer'î hüküm zannî olur. Buradan zanna dayanan hüküm zannî, ilme dayanan hüküm kat'î olur sonucu çıkmaktadır (Râzî, 1997, I, 79-87).

Müctehid mükellefin fiilin hükümlerinin bilgisine şer'î delillere yaptığı araştırma ile ulaşmaktadır (Bakillânî, 1998, I, 172). Yoksa bir olay hakkındaki hüküm, Allah için bellidir. Allah kullarından deliller yoluyla hükmü bulmalarını isteyen, müctehidin ise o hükmü arayandır. Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) ifadesine göre "müctehidler, Allah katında bilinen hükme ulaşmak için çeşitli delillerden hareket ederler. Şayet hükme isabet etmezse Allah katındaki muayyen hükmün başka bir hüküm olduğu kabul edilir. Bu durumda ise başka bir hüküm ortaya çıkar ki o da zann-ı gâlible amel etmenin vâcip oluşudur. Burada önermedeki hüküm, vicdanî mukaddime (müctehidin Allah katındaki hükmü arama görevi) ve icmâî mukaddime (zann-ı gâlible amel etmenin vâcip oluşu) üzerine tertip edilmiştir ki her iki mukaddime de kat'îdir. Sonuçta kat'î iki mukaddime üzerine mebnî olan artık malum olur. Bu durumda fıkıh malumdur. Şâfiî'nin tercih ettiği görüş göre ise musib olan hüküm bir tanedir. Bu helal, bu haram, bu sahih, bu fasid demek suretiyle Allah'ın hükmünün, fetvanın veya kaza'nın hükmün kendisinden başka bir şey olmadığına inanmanın vâcip oluşu, hükmün müteallakının ihtilafından dolayıdır. Şâfiiler'e göre zannın muktezâsıyla amelin vücûbu kat'îdir. Çünkü bu hüküm ile elde edilen zann kat'î olarak elde edilmiştir. Burada zannın muktezâsıyla amel etmenin vâcip olduğu hükmü yoluyla zannın kat'î olduğu elde edilirse bu hüküm hakkında zannın muktezâsıyla amel etmek kat'î olarak vâcip olur. Hal böyle olsa da fıkıhın bazı meseleleri, kat'î yolla malum hükümler

ihativa eder" (Zerkeşi, 1994, I, 165-167). Gazzâlî'ye göre müçtehidin nezdinde maznun hükümler, zan barındırmayan kat'î delillerin malumatına dayandığı için fıkıh kat'idir. Ona göre kıyasın, müçtehidin zannına dayanan hükümler ihtiva etmesi itibariyle zannî bir delil olduğunda şüphe yoktur. Ancak kıyas ile elde edilen hüküm, kitap ve mütevatir sünnet gibi kat'î deliller ile sabit olan hükme isnad edildiği takdirde kat'îlik kazanır (Gazzâlî, 1998, 62). Hüküm müçtehidin zannettiği şey olmakla beraber fıkıh, kat'î bilgilere taalluk ettiği için kat'î bir ilimdir. Buradaki zan hükmün kendisi değil, hükme götüren vesiledir (İbnü'l-Muvakkat, 1983, I, 22).

Fıkıh, kıyas ve haber-i vâhid gibi zannî delillerden faydalandığı için zannîdir (İsnevî, 1999, 14). Fıkıhın ihtiva ettiği zannî hükümlerle ilgili el-İsfahânî (ö. 688/1289) tarafından yapılan tasnif, Zerkeşi'nin el-Bahru'l-Muhît adlı eserinde şu şekilde yer almaktadır:

Birincisi, müktezâsı itibariyle ilmin hâsıl olduğu delillerden sabit olan hükümler.

İkincisi, medlûlü bir şeye indirgemek suretiyle kendisine aykırı ihtimalleri ortadan kaldıran karinelerle kuşatılmış naslarla sabit olan hükümler.

Üçüncüsü, haber-i âhâd veyahut ihtimalleri ortadan kaldırmak suretiyle kuvvet kazanamayan naslar ile sabit olan hükümler.

Bu tasnife göre hükmün delili ilim ifade ediyorsa sonucu ilmî olur; hükmün delili zan ifade ediyorsa sonucu zannî olur; hükümlerin delillerinin bir kısmı ilmi bir kısmı zannî olursa sonucu zannî olur. Fakat "bu hüküm zannîdir", "bu hüküm kat'idir" şeklindeki taksimi, müçtehid kıyas yoluyla ifade etmektedir. Bu hükmün zannî olduğunun göstergesidir. Diğer bir ifadeyle zandan ilim elde edilemeyeceği için zannî hükümlere ilmî hüküm denilemez (Zerkeşi, 1994, I, 165).

Hülasa hükmün bilgi değeri ile ilgili farklı görüşlerin temelinde âlimlerin delil ile medlûle yaklaşımları vardır. Delili esas alan âlimlere göre hükmün kat'î olması delilin kat'î olmasına hükmün zannî olması da delilin zannî olmasına bağlıdır. Medlûlü esas alan âlimler nezdinde ise iki farklı görüş vardır: Birinci görüş: Medlûlü her halükarda müçtehidin zannı olarak değerlendirenlere göre hüküm zannîdir. İkinci görüş: Zann-ı gâliple amelîn vücûbu üzerinde vuku bulan icmâyî esas alanlara göre medlûl kat'idir.

4. ŞER'İ HÜKMÜN MÜKELLEFIN FİİLLERİNE TAALLUKU

Şer'î hükümlerin a'yân³ olmaksızın mükellefin fiillerine taalluku (mükellefin yapmasına bağlı olması) konusunda fukahâ ile Mu'tezile arasında ihtilaf vardır. Fukahâya göre hüküm, fiile yönelik olduğu gibi ayn'a da yönelik olur. Ayn'ın haram oluşunun manası, onun fiil için şer'î bir mahal olmaktan çıkmasıdır. Fiilin haramlığı, onun şer'an a'yândan ortaya çıkmasıdır. Onlara göre hill (helal oluş) ve hürmet (haram oluş), a'yâna izafe edildikleri zaman fiiller için evsaf oldukları gibi a'yân için de birer vasıf olurlar. Onlar bu görüşlerini şu şekilde gerekçelendirmektedirler: "Hürmet, men'den ibarettir. Bu durumda bu fiili işlemekten bizi men' eden bir mana üzere fiil hürmet ile vasıflanır. Böylece bu fiil bize yasaklanmış olur. İşte ayn'ın hürmetinin manası da budur. Şüphesiz ki ayn, hakkında bir tasarruf olarak bizden men' edilmiştir. Böylece ayn'ın hürmeti bize yasaklanmış olur." (Semerkandî, 1984, 252). Mu'tezile'ye göre ise hill ve hürmet, a'yâna izafe edildiklerinde a'yân için hakikat yoluyla değil, mecaz yoluyla birer vasıf olurlar. Onlara göre hill, hürmet ve vücup mükellefin fiillerinin vasıflarıdır. Mükellefe düşen, vâcip olanı yapmak ve haramdan kaçmaktır. Helali işleyen hakkında ise teklif ortadan kalkar. İşte helali işlemenin hükmü a'yân hakkında gerçekleşmez (Semerkandî, 1984, 252). Mu'tezile şer'î bir hüküm olan mubahın a'yâna taallukunun olmadığı gerekçesi ile şer'î hükümlerin a'yâna izafelerinin hakikat yoluyla değil, mecaz yoluyla olduğunu ortaya koymuşlardır.

Zerkeşi, Mu'tezile'nin kabih olanı yaratmanın Allah'a nispeti kendilerini ilzam etmesin diye tahrîmin a'yâna izafesini kabul etmediklerini zikretmiştir. Çünkü onlar "her haram kılınan kabihtir" demişlerdir. Hâlbuki ona göre bir şey, bazen o şeyin zâtının nefisine veya nefsi sıfatına veya zâtıyla kaim manasına veya sıfattan zâta râci olmayan müteallak bir sığata dönmesi yoluyla vasıflanabilmektedir (Zerkeşi, 1994, I, 160).

İslam hukukçuları, hükümler yoluyla zâtların, sıfat olarak elde edilip edilemeyeceği hususunda âlimler ihtilaf etmiştir. Cumhuriyet'e göre hükümler, hitâbın taallukunun sıfatlarındandır. Sonuçta "bu necistir denildiğinde o necis değildir. Onun necis oluşu ne nefisine, ne nefsi sıfatına veya zâtın manasına râci olur. Necasetin manası, namaz ve benzeri ibadetlerde kaçınılan Allah'ın sözünün taallukudur. Yine içkinin haramlığı da onu içmenin nehyi hakkındaki Allah'ın sözünün taallukudur. Kelâm ilminde elde edilen

³ A'yân, ayn kelimesinin çoğuludur. Manası ise; "zihnin dışında vücut bulan şey" demektir. A'yân zihinde vücut bulan tasavvurâtın hariçte vücut bulmasıdır. (Teftâzânî, 1981, I, 63). "A'yân'ın hükmü vacibü'l-vücûd olan Allah'ı değil, sadece onun dışında kalan mümkün şeyleri şumûlüne almaktır." (Teftâzânî, trs, 130-135).

hakikat şudur: Hitabın taalluk ettiği sıfatlar, zâta ait bir vasfı ifade etmesi gerekmez. Bazılarına göre ise tahrim ve vücûb, haram kılınan ve vâcib olan fiilin zâtına râcidir (Zerkeşî, 1994, I, 160).

Zerkeşî'ye göre hüküm, Allah'ın emrinin, muhâtaba taallukudur. Diğer bir ifadeyle hüküm Allah'ın emrinin kulun yapmasına/fiiline bağlanmasıdır. Ona göre ilim, maluma taalluk eder. Hüküm ise manaya tâbi olarak a'yâna taalluk eder. Dolayısıyla hükmün a'yâna taalluku, hakikat yoluyla değil mecaz yoluyla olur (Zerkeşî, 1994, I, 161). Gazzâlî, hamrın haram oluşunu örnek vererek konuya açıklama getirmiştir. Ona göre hamr, mecaz yoluyla haram kılınmıştır. Şöyle ki hamr cansız bir varlık olduğu için ona hitap taalluk etmez. Haram olan mükellefin onu içmesi fiilidir. Ona göre fiillerin hükümleri zâtî sıfatlardan değildir. Hüküm, nehiy, emir, teşvik ve sakındırma bakımından fiillerin şâri'in hitâbıyla olan irtibatıdır. Mesela nübüvvet, nebi için zâtî bir sıfat değildir. Fakat nübüvvet, bir şahsın şâri'in hitâbını tebliğe has kılınmasıdır (Gazzâlî, 1998, 63).

Hülasa bu ihtilafın temelinde Allah'ın emrinin, muhâtaba taalluku şeklinde tanımlanan hükmün manadan ibaret olması konusu vardır. Hüküm mana ise bu mananın a'yâna taalluku hakikat yoluyla mı mecaz yoluyla mı olmaktadır? Zira hükmün mükellefin fiillerine taalluku, mananın hariçte meydana gelmesi demektir. Mana, zihinde vücud bulurken mükellefin fiili, zihnin haricinde vuku bulmaktadır. Fukahâ hükmün mükellefin fiillerine kullanımının hakikat yoluyla olduğunu savunmuştur. Buna mukabil kelâmcı usûlcüler, hükmün mükellefin fiillerine kullanımının mecaz yoluyla olduğunu iddia etmişlerdir.

5. ŞER'Î HÜKMÜN KADİM-HÂDİS OLUŞU

Şer'î hüküm, Allah'ın hitâbının kulların fiillerine taalluku olarak tarif edilince ortaya bazı tartışmalı bazı konuların çıkması kaçınılmaz olmuştur. Zira hitap Allah'ın fiilidir. Allah, kadîm olduğuna göre onun fiili de kadîmdir. Bu durumda kadîm olan Allah'ın hitâbı, hâdis olan kullarının fiillerine nasıl taalluk eder? Hüküm hitâbın sahibine nispetle kadîm olarak kabul edilirse kulların, fiillerinde ihtiyarları ortadan kalkar mı? Bu ve benzeri sorulara âlimler cevap aramış ve konuyu birçok yönden tartışmışlardır. Hükmün kadîm-hâdis oluşu ile ilgili tartışmaların temelini onun hitâbullah diye tanımlanması oluşturur. Hükmün tanımında kullanılan "hitap" kelimesi, müfit lafzı (anamlı bir sözü) karşısındakine (muhâtabına) yönelmek anlamına gelmektedir. Hitap, (خاطب فلان فلانا) "Falan, Falan'a hitap etti" ile (يخاطبه خطابا ومخاطبة) "Falan, Falan'a hitap ediyor (söz yöneltiyor). O'da onun hitâbına muhâtap oluyor (o da kendisine yöneltilen sözü dinliyor)" ibarelerinde bu anlamda kullanılmıştır. Bir hitap eyleminde hitap eden (sözü yönelten) ve muhâtap (yöneltilen sözü dinleyen) olmak üzere iki taraf vardır. İsnevî hitâbın, sonuçta bir "tevcih" olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Allah'ın hitâbı, anlamlı bir sözü işitene veya hükme dâhil olana tevcihidir. O, Allah'ın hitâbından kastedilenin hitâbın ifade ettiği şey olan kelâm-ı nefîs yani kelâmın bizzat kendisi olduğunu vurgulamıştır. İsnevî, şer'î hükmün ifadeyi tevcih olmadığını dolayısıyla tevcihin de bir hüküm olmadığını ifade etmiştir. Bu durumda "ezelî kelâma hitap denilmesi" diğer bir ifadeyle "hitâba kadîm denilmesi" doğru mudur? Çünkü hitap, hâtip ve muhâtap olmadan vuku bulmaz. Hâtip, kadîm olan Allah; muhâtap ise melek, cin ve insan gibi hâdis varlıklardır. "Kelâmullah" lafzında "hitâbullah"ta olduğu gibi herhangi bir şeye tevcih yoktur. Zaten Kelâmullah'ın kadîm ve ezelî olduğunda herhangi bir tereddüt de söz konusu değildir. Fakat "hitâbullah" lafzında muhâtaba tevcih vardır. Bu ise bir tarafı hâdis olan şeyin, kadîm diye ifade edilmesi sorununu ortaya çıkarmaktadır. İsnevî, bu sorunu ortadan kaldırmak için hükmün tanımına "hitâbullahın mükellefin fiillerine mecaz yoluyla taallukudur" şeklinde bir açıklama getirildiğini ifade etmiştir (İsnevî, 1999, 16).

Karâfi, hitap lafzının içerdiği mana ile ilgili İsnevî'nin görüşünü destekler mahiyette şu açıklamayı yapmıştır: "Hükmün tanımında geçen "hitap" lafzı, mufâale babından "muhâtaba" ile aynı anlamda bir mastardır. Hitap iki kişi arasında meydana gelir. Her hatibin muhâtabına yönelttiği bir kelam vardır. Hüküm meselesinde hatip Allah, muhâtap mükellef ve hatibin muhâtabına yönelttiği kelam ise kelâmullahtır" (Karâfi, 1973, 68). Konunun daha iyi anlaşılması için sözün bu noktasında hükmün Kelâmullah yönüyle alakalı bazı meselelere kısaca değinmekte fayda görmekteyiz. Zira şer'î hüküm ile ilgili ihtilafların bu meselelerle doğrudan bir ilişkisi vardır. Kur'an'ın mahlûk olup-olmadığı meselesi ve Kelâmullah'ın neshi meselesi bunlardandır.

Kur'an'ın mahlûk olup-olmadığı meselesi: Selef âlimleri "Kur'an kadîmdir" şeklinde bir ifade kullanmamışlardır. Aksine onlar, "Kelâmullah kadîmdir" demişlerdir. Zira a'yân ve kendisiyle kaim sıfatlardan yaratılanlar mahlûktur/hâdistir. Kelâmullah olan Kur'an ise mahlûk değil, kadîmdir (Eş'ari, 1976, 104; İbni Teymiye, 1999, II, 612). Buna göre Kur'an'ın manası (kelâmullah) kadîmdir. Kur'an'ın lafızları (a'yanı) ise hâdistir.

Kelâmullah'ın neshi meselesi: Şer'î hükmün nesh ile bağlantısı kelâmcı usûlcüler ve fukahâ tarafından farklı şekilde ele alınmıştır. Kelâmcı usûlcüler tarafından nesh, “sonra gelen hüküm ile önceki hükmün kaldırılması” şeklinde tarif edilmektedir. Şayet hüküm kadîm ise onun kaldırılması söz konusu olamaz. Neshte kaldırılan kelâm-ı nefsi değil hâdis olan hükümdür. Fukahâ, hükmün kadîm olduğu düşüncesinden hareketle neshin tarifinde ref' kelimesini kullanmaktan kaçınmışlardır. Aynı şekilde onlara göre manevi taalluk da kadîmdir. Bu durumda kadîm olan ref' edilemez/kaldırılmaz (Şemsüddin el-İsfahânî, 1986, II, 493). Bu noktadan hareketle fukahâ neshi, “mükellef açısından devam edeceği sanılan hükmün süresinin sona erdiğinin Şâri' tarafından beyan edilmesi” (Apaydın, 2016, 262) olarak tarif etmişlerdir. Bu tarife göre nesh ile kadîm olan Kelâmullah'ta bir değişiklik söz konusu olmaktan çıkmakta ve buna karşın mükellefin bilgisinde bir değişiklik meydana gelmektedir.

Bu kısa açıklamadan sonra asıl konumuz olan şer'î hükmün kadîm-hâdis oluşu konusuna devam edelim. İslam hukukçularının bu konuya farklı yaklaşımları sonucu ortaya çıkan görüşleri üç grupta ele almak mümkündür. Bunlar sırasıyla; şer'î hükmün kadîm olduğu görüşü, hükmün hitâbullâha taalluk eden yönünün kadîm, mükellefin fiiline taalluk yönünün hâdis olduğu görüşü ve hükmü kadîm-hâdis şeklinde bir vafsa tâbi tutmaktan kaçınanların görüşüdür. Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim:

Birinci görüş: Şer'î hükmün kadîm olduğu görüşü. Bu görüşün temelinde Şâri'in hitâbının kadîm olduğu kabulü vardır. Şâri'in hitâbı kadîm ise bu durumda onun müteallakı olan şer'î hüküm hâdis olamaz. Sonuç olarak Şâri'in hitâbı kadîm olduğuna göre şer'î hüküm de kadîmdir. (Gazzâlî, 1996, V, 419). Hükmün hitâbullah gibi kadîm olduğu kabul edildiği zaman kelâmcı usûlcülerin, “hüküm Allah'ın hitâbidir” şeklindeki tanımları doğru olmaktadır (İsnevî, 1999, 19). Ancak Karâfi, bu görüşe şöyle bir itiraz gelebileceğini ifade etmiştir: “Allah'ın hükmü kadîm olduğu kabul edildiği takdirde hüküm için hitap demek doğru olmaz. Bu durumda hüküm kelimesinin hâdis hakkında kullanımı doğru olur. Mesela “Namazı kıl” (İsra, 17/78) hitâbı bir hüküm olursa bu hitapta delil (hitâbın kendisi) ile medlûl (hüküm) bir lafızda birleşmiş olur” (Karâfi, 1973, 68). Râzî bu itiraza hâdis olan şer'î hükmün taallukudur şeklinde cevap verse de bu konuda İslâm hukukçuları nezdinde bir ittifak gerçekleşmemiştir (İsnevî, 1999, 17).

Hükmün kadîm olduğunu kabul eden Eş'arîler, hükmün mükellefin fiillerine taalluk eden yönünün kadîm olduğunu ispatta zorlanmışlardır. Onlar bu konudaki görüşlerini husun-kubuh meselesiyle izah etmeye çalışmışlardır. Onlara göre fiiller mecazen değil hakiki olarak bizatihi hasendir. Bizatihi hasen olan fiillerin sıfatları, Allah'ın ihdâsıyla hâdistir. Dolayısıyla fiilin hâlîk'ı da Allah'tır. Aynı şekilde Allah'ın emir ve nehyinden haber vermesi de husun ve kubuha delildir. Eş'arî'lerin bu görüşüne fukahânın itirazı şu şekilde olmuştur: “Fiil cevher değil arazdır ve aynı zamanda o, zât değil bir sıfattır. Sıfat ise sıfatla kaim olmaz. Bu durumda fiilin, hakiki olarak kendisinin hasen, kabih ve vücûb olması ile vasıflanması doğru olmaz. Yine madum olan hakiki olarak bir sıfatı kabul etmeyeceği için fiil, vücuttan önce vâcip, hasen ve haram olarak vasıflanamaz. Eş'arî'lerin bu düşüncelerinin temelinde “eşyanın hasenliği, akılla değil şer' ile bilinir” görüşü vardır (Semerkandî, 1984, 20-21).

Fukahâ hükmü, kulun fiilinin bir sıfatı olarak tarif ettikleri için onun kelâm-ı kadîm ile tefsir edilmesini doğru bulmamışlardır. “Haram fiil” veya “vâcip fiil” denilmesi örneklerinde olduğu gibi hâdisin sıfatının hâdis olmasının öncelikli olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Fukahânın bu itirazına karşılık Karâfi, “bir şey bazen kendisiyle kâim olmayan bir şey ile vasıflanabilir” şeklinde cevap vermiştir (Karâfi, 1973, 69). İsnevî ise fukahânın bu yaklaşımına “Hitap, hüküm değil hükmün delilidir. (أَقِمِ الصَّلَاةَ) “Namazı kıl” hitâbı namazın vücûbunun kendisi değil onun vücûb delilidir. Görüldüğü üzere delil, medlûlden başkadır” (İsnevî, 1999, 17) şeklinde bir açıklama getirmiştir. Sonuç olarak kelâmcı usûlcüler, hükmün delil yönünü esas alarak onun kadîm olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

İkinci görüş: Hükmün hitâbullâha taalluk eden yönünün kadîm, mükellefin fiiline taalluk yönünün hâdis olduğu görüşü. Hitâbullâhın zâtıyla kaim olan talebi nefsi kadîmdir. Hitâbullâhın ifâsı ile ilgili taalluk ise hâdistir. Zerkeşî'nin naklettiğine göre hükmün taallukunun hâdis olduğu görüşü, “Allah, ezelde emredici değildir” görüşüne de uygun düşmektedir (Zerkeşî, 1994, I, 158). Gazzâlî'nin ifadesine göre irade için olduğu gibi kadîm hitâb içinde ikincil yorumlar vardır. Şer'î hükümler, kadîm asıl üzerine değil ikincil yorumlar üzerine bina edilir (Gazzâlî, 1996, V, 419). Netice olarak hükmün aslı kadîm, vasfı ise hâdistir (Sübki, 1995, III, 40). Asla taalluk eden şer'î hüküm kadîm iken vafsa taalluk eden hüküm hâdistir. Fukahânın görüşü de bu minval üzeredir. Onlara göre şer'î hüküm, Allah'a nisbetle kadîm, vücûbun kula nisbetiyle hâdistir (Teftâzânî, trs, I, 391). Diğer bir ifadeyle hüküm kadîmdir hâdis olan onun muhâtaba taallukudur. Hanefîler'in bu görüşüne; “kelâm-ı nefsi manadır ve kadîmdir. O muhâtabın varlığına bağlanamaz aksine muhâtaba taallukun ona bağlanması gerekir” (İcî, 1997, III, 57) şeklinde itiraz edilmiştir.

Üçüncü görüş: Şer'î hükmü, kadîm-hâdis şeklinde bir vafa tâbi tutmaktan kaçınanların görüşü. Kelâm, Allah'ın hakiki sıfatlarından biridir. Fakat şer'î hüküm için kadîmdir demek mümkün değildir. Kelâm ilminde ifade edildiği üzere şer'î hüküm, zâtî değil izafî sıfatlardandır. Bu görüşte olanlar, hükmün kadîm kelâmdan ibaret olması fikrinden imtina etmişlerdir. Bu durumda "hüküm, Allah'ın hitâbıdır" şeklindeki tanım doğru olmaz (İsnevî, 1999, 17). Yine Mu'tezile'den bazıları şer'î hükmü, "fiilin vâcip, mendub, mubah, haram vb. oluşunu bildirmesi" olarak tarif etmişler ve hâdislerin ihdâsının, ancak Allah'ın hâdisi irade etmesiyle olacağını ifade etmişler fakat -ihdas ile hâdis aynı şey olmasına rağmen- onlar, fiildeki hasen, kubuh, vücûb ve haram vasfının îcadı ve ihdasına değinmekten geri durmuşlardır (Semerkandî, 1984, 19).

Hükmün kadîm-hâdis oluşu konusu, Allah'ın tekvîn sıfatı ile bağlantılı bir konudur. Mu'tezile, Eş'arî'ler ve kelâmcı usûlcülerin çoğunluğu, îcab, vâcibin; hüküm mahkûmun; tahsin hasenin; tahrir haramın aynıdır demişlerdir. Onların bu görüşlerinin temelinde "tekvîn, mükevvenin aynıdır" görüşleri vardır. Bu görüşe göre mahkûma hüküm isminin kullanılması, mecaz değil hakikat yoluyla olmaktadır (Semerkandî, 1984, 18; Râzî, 1978, 179; Teftazânî, 1998, 47-48). Neseî (ö. 508/1115), "tekvîn mükevvenin aynıdır" ve "Allah'ın mahlûkatı "kün" hitâbıyla yarattığını haber verdiğini söyleyen Eş'arî'ler'i, "Allah'ın "kün" hitâbı mahlûk ise bu durumda tekvîn mükevvenin nasıl aynı olur? şeklinde eleştirmiştir (Neseî, 2004, I, 414-415; Tözluyurt, 2019, 153-154).

Eş'arî'ler'den bazıları hükmü, "Allah'ın haber verdiği vasıflardan mahkûmun hakkına düşen şey" şeklinde tarif etmişlerdir. Onların hükmü bu şekilde tanımlamalarının temelinde şer'î hükümlerin, akılla değil yalnızca Allah'ın haber vermesiyle bilinmesi görüşü vardır. Onlara göre cevher, cisim, a'raz ve kullardan ihtiyarlarıyla sadır olan fiillerdeki hudûsa tâbi vasıflar, hâdislerin a'yânı menzilesindedir ve Allah'ın ihdas etmesiyle hâdistirler. Çünkü bunların hepsi, tekvîn mükevvenin aynı olsa bile Allah'ın tekvîni/yaratması ve ihdâsıyla olur. (Semerkandî, 1984, 20).

Eş'arî'ler'in "Allah'ın helal, haram ve diğer şer'î hükümlerden haber vermesidir" şeklinde tanımladıkları şer'î hükmü Mu'tezile; "Allah'ın helal, haram ve diğer şer'î hükümleri i'lâm etmesidir/bildirmesidir" şeklinde tanımlamışlardır. Onlar, tanımında "haber" lafzı yerine i'lâm lafzını kullanmışlardır. Bu şekildeki kullanım yoluyla akli konuya dâhil etme gayretine girmişlerdir. Onların şer'î hükmü bu şekilde tanımlamalarının temelinde husun ve kubuhun çoğu akılla bilinir görüşü vardır (Semerkandî, 1984, 20).

Hanefiler'e göre ise tekvîn mükevvenin aynı değildir. Hanefiler'in bu görüşünü Semerkandî; "Tekvîn de îcat, ihdas ve halk etme gibi Allah'ın ezeli sıfatlarından. Bu sıfatlar onun hakiki fiilidir. Mükevven ise onun mef'ûlüdür. Hâdisin vücut bulması vakti geldiğinde ezeli olanın ihdâsıyla olur. Allah için tek bir fiil vardır. Fakat mef'ûlün vasfına izafet itibarıyla isimleri muhtelifdir. Mef'ûlün vasfı hâdis olursa onun fiili ihdas diye isimlendirilir. Onun eseri vücut olursa îcab diye isimlendirilir. Eseri hürmet olursa tahrir diye isimlendirilir. Allah'ın hükmüne mahkûm denilmesi mecaz yoluyla. Burada fiil ismi mef'ûle ıtlak edilmiştir. Mahkûmun hasen ve vâcip olması, fiilin kendisiyle değil onunla vasıflanmasıyla ilgilidir. Çünkü fiilin kendisi, kulun ihtiyarı ve hâdis kudretiyle hâsıl olur. Şer'in mahkûmu, kul istese de istemese de şer'in ispatıyla sabit olur." (Semerkandî, 1984, 17) şeklinde temellendirmiştir. Neseî, Mu'tezile'nin "Yüce Allah kelâmını bir mahalde yarattı ve onunla mütekellim oldu" görüşünü, "Allah, kelâmı bir mahalde yaratmış olsaydı; mütekellim Allah değil, o mahal olurdu" önermesiyle çürütmeye ve bu suretle Hanefiler'in "tekvîn, mükevvenin aynı değildir" görüşünün doğruluğunu ispat etmeye çalışmıştır (Neseî, 2004, I, 414-415; Tözluyurt, 2019, 153-154).

Semerkandî, Hanefiler'in konuyla ilgili görüşünü şu şekilde özetlemiştir: "Allah'ın hükmü, onun için ezeli bir sıfattır. Hüküm, Allah'ın fiilidir. Çünkü gerçek ve tek hâlık Allah'tır. Hâdis fiilin vâcip, hasen, kabîh ve haram oluşu ise mahkûmullahtır yani Allah'ın hükmettiği şeylerdir. Bunlar onun hükmüyle sabit olur. Onun hâdis fiile vücut buldurması bu vasıf üzere olur. Fakat hâdislerin hudûsunun tamamı, Allah'ın kudretine veya "kün" (ol) hitâbına bağlıdır. "Ol" deyince hüküm de ve mahkûm da olur. İşte bu fiilin, hakiki olarak bu vasıftan olması gereken şey üzere oluşudur. Fakat bunlar, haberlere bağlıdır" (Semerkandî, 1984, 17-20). Hanefiler'in bu şekildeki yaklaşımlarının arka planında kulların fiillerini, cüz'î iradeleriyle ilişkilendirme gayretinin olduğu söylenebilir.

Hülasa şer'î hüküm, hitâbullah ve mükellefin fiillerinin toplamından elde edilen bir terimdir. Hüküm kadîm veya hâdis oluşu hususundaki ihtilafların temelinde hitap lafzının taşıdığı mana vardır. Çünkü hitâb lafzının mana olarak hatîp ve muhâtap olmak üzere iki yönü vardır. Hitâbın mutlak sahibi hatîp olan Allah kadîmdir. Hitâbın muhâtabı olan mükellef ve fiilleri hâdistir. Kısacası hükmün bir yönü kadîm bir yönü hâdistir. Diğer bir ifadeyle hükmün hatîp yönü kadîm, muhâtap yönü hâdistir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hükümün sözlük manaları ile şer'î manası arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Onun bir şeyi bir şeye isnad etmek anlamı esas alındığında şer'î hüküm, şari'in hitâbının mükellefin fiiline isnadı olmaktadır. Zarardan men etmek manası esas alındığında şer'î hüküm, Allah'ın kullarını zarardan men ettiği hitâbı anlamında olmaktadır. Buna göre birinci tanıma hüküm, ikinci tanıma hikmet denilmesi uygun olmaktadır.

Hüküm ile hikmet hitâbullâhın iki yönünü ifade etmektedirler. Hikmet, hitâbullâhın gaye yönünü, hüküm ise onun eylem yönünü teşkil etmektedir. Diğer bir ifadeyle şer'in gayesine hikmet, şer'in bu gayeye yönelik hitâbına ise hüküm denilmektedir.

Hükümün yokluğunun bir hüküm olup olmadığı meselesi İslâm hukukçuları tarafından tartışılmıştır. Nefyin de ispat gibi bir hüküm olduğunu ifade edenlere göre hükümün yokluğu şer'î bir hükümdür. Hükümü, teklif olarak görenler ise hükümün yokluğunda teklifte olmayacağından hareketle hükümün yokluğunun şer'î bir hüküm olmayacağını ifade etmişlerdir.

Hükümün bilgi değeri ile ilgili farklı görüşlerin temelinde âlimlerin delil ile medlûle yaklaşımları vardır. Delili esas alan âlimlere göre şu sonuç ortaya çıkmaktadır. Delil kat'î ise hükümde kat'î olur. Delil zannî ise hükümde zannî olur. Medlûlü esas alan âlimlere göre ise iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Medlûlü (hükümü) her halükarda müçtehidin zannı olarak değerlendirenler hükümün zannî olduğunu ifade etmişlerdir. Zann-ı gâliple amelin vücûbu üzerinde vuku bulan icmâyı esas alanlar medlûlün kat'î olduğunu görüşündedirler.

İslâm hukukçuları hükümü, hitâbın mükellefin fiiline taalluku olarak tarif etmek suretiyle kadim olarak kabul ettikleri hükümü, hâdis olan muhâtabın fiiline bağlamaya çalışmışlardır. Onlar, hüküm kadimdir hâdis olan onun muhâtaba taalluktur demişlerdir.

Kelamcı usûlcüler, hükümün kadim yönünü diğer bir ifadeyle kelâmın Allah'a ait olan nefsi yönünü esas alarak şer'î hükümü, hitâbın bizzat kendisi olarak tanımlamışlardır. Buna mukabil fukahâ hükümün, hâdis yönünü yani hitâbın kula yönelik kısmını esas alarak kulun fiillerinin eseri olarak tarif etmişlerdir. Buna göre kelamcı usûlcüler, şari' ile onun hitâbı olan nas arasında; fukahâ ise nasla kulların fiilleri arasında bir bağlantı kurmak suretiyle hükümü tanımlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu gayretlerinin arka planında en temelde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı ve hitâbın kadim veya hâdis oluşu tartışmalarının olduğu aşikârdır. Tüm bu tartışmaların ışığında şer'î hükümü, 'kelâm-ı kadim ile hâdis vasıf arasında kurulan bağlantıdır' şeklinde tarif etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Seyfüddîn (trs.). *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. Thk. Abdürrezâk Afifi, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Apaydın, H. Yunus (2016). *İslam Hukuk Usûlü*. Kayseri: Kardeşler Form Ofset.
- Askerî, Ebu Hilal (trs.). *el-Furûku'l-Lüğaviyye*. Kahire: Dârü'l-İlim ve's-Sakâfe.
- Bilmen, Ömer Nasûhi (trs.). *Hukûkî İslâmiyye ve Istilahâtı Fıkhiyye Kâmûsu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd (2005). *er-Rudûd ve'n-Nukûd*. Thk. Dayfullah b. Salih, Terhib b. Rebian, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Bakillânî, Kadı Ebübekir (1998). *et-Takrîb ve'l-İrşâd*. Kahire: Müessesetü'r-Risâle.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (1985). *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen (h.1397). *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Kahire: Dârü'l-Ensâr.
- Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed (1996). *el-Vesît*. Kahire: Dârü's-Selâm.
- Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed (1998). *el-Menhûl*. Beyrut: Dârü'l-Fikir.
- Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed (1993). *el-Mustasfâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Habeş, Muhammed (trs.). *Şerhu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*. YY: y.y.
- İbn Berhân, Ahmed b. Ali (1984). *el-Vusûl ile'l-Usûl*. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif.
- İbn Hanbel, Ahmed (2001). *el-Müsned*. Kahire: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed el-Ensârî er-Rüveyfî (1992). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Teymiye, Ahmed b. Abdulhalim Takiyüddin (1999). *et-Tis'îniyye*, Riyâd: Riyâd: Mektebetü'l-Maârif.
- İbnü'l-Muvakkat, Şemseddin Muhammed (1983). *et-Takrîr ve't-Tahbîr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İci, Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed (1997). *Kitâbu'l-Mevâkıf*. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım er-Râğıb (1991). *el-Müfredât fî Elfâzı'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kalem.
- İsfahânî, Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahmân (1986). *Bejânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarı İbn'l-Hâcib*. Thk. Muhammed Muzhir Beka, S. Arabistan: Dârü'l-Medenî.
- İsnevî, Abdurrahim Cemâleddin (1999). *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vüsûl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- Karâfî, Ahmed b. İdris Şihâbüddin (1973). *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*. Kahire: Şirketü't-Tabaâti'l-Fenniyye.
- Koca, Ferhat (1998). "Hikmet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 17, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 514-518.
- Münâvî, Zeyneddin Muhammed (1990). *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Teârif*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid (2004). *Tebsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Thk. H. Atay-Ş. Ali Düzgün, Ankara: DİB Yayınları.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (1997). *el-Mahsul*. Thk. Taha Cabir Ulvâni, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (1998). *Mefâtihu'l-Çayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (1978). *el-Muhassal* (Kelama Giriş). Trc. Hüseyin Atay, Ankara: AÜİF Yayınları.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mesud (1971). *et-Tavzîh fî Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*. Thk. Âlü Mustafa el-Misbâhî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye.
- Semerkandî, Alâeddin (1984). *Mîzânu'l-Usûl fî Netâicu'l-Ukûl*. Katar: Metâbiu'd-Doha.
- Sübki, Takiyüddin Ali (1995). *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer Sadeddin (trs). *Şerhü't-Teloîh ale't-Tavzîh*. Mısır: Mektebetü Sabîh.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer Sa'düddin (1981). *Şerhu'l-Makâsîd*. Pakistan: Dâru'l-Maârifî'n-Nu'mâniyye.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer Sa'düddin (trs). *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi (Şerhu'l-Akâid)*. Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer Sa'düddin (1998). *Şerhü'l-Akâid*. Thk. Abdurrahman Umeyt, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Tözluyurt, Mehmet (2019). *Ebü'l-Mu'în en-Nesefî'nin Eleştiri Anlayışı*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Yılmaz, Orhan (2019). *İbn Kayyim el-Cevziyye (Hadis -Sünnet Anlayışı)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Zerkeşî, Bedreddin (1994). *el-Bahru'l-Muhît*. Mısır: Dâru'l-Kütübî.